

Зміст

1. Становлення та розвиток релігієзнавчих студій в Україні	5
1.1. Інституційне виокремлення релігієзнавства як самостійної галузі знань української гуманітаристики	5
1. 2. Оформлення релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни	7
1. 3. Релігієзнавство та релігієзнавчі дисципліни	11
1. 4. Розвиток релігієзнавчих студій в Україні	13
2. Релігієзнавчі відомості в творах книжників Київської Русі	18
2. 1. Світоглядний плюралізм і полірелігійність у Київській Русі.....	18
2. 2. Релігієзнавчі конотації у «Слові про Закон і Благодат» митрополита Іларіона	19
2. 3. Повчальні «Слова...» проти язичників	22
2. 4. «Повість минулих літ» та її релігієзнавчі розмисли	25
2. 5. Релігієзнавчі аспекти «Киево-Печерського патерика»	29
3. Релігієзнавчі студії на українських землях у ранньомодерний період	34
3.1. Релігієзнавчі погляди Станіслава Оріховського.....	34
3. 2. Релігієзнавча проблематика в полемічній літературі другої половини XVI – XVII століть	36
3. 3. Трактат Казимира Ліщинського «Про не існування Бога» як спроба критичного осмислення релігії.....	40
4. Релігієзнавчі студії на українських землях за часів Просвітництва й романтизму	45
4. 1. Релігієзнавчі аспекти у творчості «польських просвітників».....	45
4. 2. Світоглядні засади українського романтизму та їхній вплив на осмислення релігійного життя.....	51
4. 3. Історико-релігієзнавча компаративістика «Закону Божого: Книги буття українського народу».....	53
4. 4. Інтелектуальний внесок Миколи Костомарова у розвиток українського релігієзнавства.....	56
4. 5. Релігієзнавчі погляди Івана Нечуя-Левицького	59
4. 6. Георгій Булашев як дослідник давньоукраїнської релігійної міфології.....	63
4. 7. Пантелеймон Куліш про роль релігії в історії українського народу	66
4. 8. Олександр Потебня: мовознавчий підхід до витлумачення релігійного феномена.....	69
5. Релігієзнавчі студії в Київській духовній академії	74
5. 1. Київська духовна академія як конфесійний навчальний заклад.....	74
5. 3. Історико-релігієзнавчі дослідження у працях студентства та професури та Київської духовної академії.....	78
6. Релігієзнавчі студії українських позитивістів	85
6. 1. Позитивізм на українських землях	85
6. 2. Михайло Драгоманов та його внесок у виокремлення релігієзнавства як самостійної сфери наукового знання.....	86

6. 3. «Психологія релігії» Юліана Охоровіча.....	90
6. 4. Агатангел Кримський – дослідник ісламу.....	93
6. 5. Степан Балей – теоретик психології релігії.....	95
7. Ставлення Івана Франка до релігії та його релігієзнавчі студії	100
7. 1. І. Франко як теоретик українського релігієзнавства	100
7. 2. Трактуння Іваном Франком релігії як суспільного феномену	102
7. 3. «Справжня» і «фарисейська» релігія в інтерпретації Івана Франка	104
7.4. Релігієзнавчі студії Івана Франка.....	105
8. Функціональна природа релігії та Церкви в історичних дослідженнях Михайла Грушевського	108
8. 1. Наукові зацікавлення Михайла Грушевського.....	108
8. 2. Ставлення Михайла Грушевського до релігії й Церкви	109
8. 3. М. Грушевський про дохристиянські вірування українців	110
8. 4. Рефлексії М. Грушевського щодо впливу християнства на релігійну свідомість давніх українців	111
8. 5. Християнізації українського народу очима М. Грушевського.....	113
8. 6. Витлумачення М. Грушевським ролі церковно-релігійного чинника в українському національно-культурному відродженні XVII століття.....	114
9. «Політичне релігієзнавство» В'ячеслава Липинського.....	117
9. 1. Наукова й громадсько-політична діяльність В'ячеслава Липинського.....	117
9. 2. Погляди В. Липинського на релігію та її зв'язок і вплив на політику.....	119
9. 3. В. Липинський про релігійне життя на українських землях.....	122
9. 4. Ставлення В. Липинського до унії та постановя Унійної церкви в Україні... 125	
10. Релігієзнавчі концепти Арсена Річинського	129
10. 1. Арсен Річинський як громадсько-культурний і церковний діяч	129
10. 2. Роздуми А. Річинський про роль національного чинника в релігійному житті українців.....	130
10. 3. Універсалізм і націоналізм християнства у творчості А. Річинського	134
10. 4. Специфіка формування українського релігійного світогляду за А. Річинським136	
10. 5. Бачення А. Річинським церковно-історичної місії України	137
11. Конфесійне релігієзнавство Івана Огієнка	140
11. 1. Іван Огієнко як релігієзнавець.....	140
11. 2. Трактуння митрополитом Іларіоном (Огієнком) релігії та християнства зокрема	141
11. 3. Дохристиянські релігійні вірування у релігієзнавчих студіях митрополита Іларіона (Огієнка).....	142
11. 4. Митрополит Іларіон (Огієнко) про християнство	143
на українських землях.....	143
12. Релігієзнавчі студії в українській діаспорі	146
та радянській Україні другої половини XX ст.	146
12. 1. Конфесійне релігієзнавство в українській діаспорі	
12. 2. Релігієзнавство на українських землях у другій половині XX ст.	154

1. Становлення та розвиток релігієзнавчих студій в Україні

1.1. Інституційне виокремлення релігієзнавства як самостійної галузі знань української гуманітаристики

Прийнято вважати, що релігієзнавство як наука з'явилося в країнах Заходу в другій половині XIX століття. І це частково так, адже тоді, через активні колоніальні завоювання, західний світ ставав дедалі «відкритішим» до різних культур і традицій, а надто ж релігійних. За таких умов системне академічне вивчення цих феноменів поставало одним із першорядних завдань для дослідницького загалу. Тому цілком природно, що інтелектуали західного світу іноді більше захоплювалися пізнанням *Іншого*, а відтак і всього того, що підтверджує його *інаковість* – мову, культуру, релігійність, побут, ментальність, політичний уклад – аніж власними історичними витоками і духовно-культурними джерелами.

Науковий дискурс, що відбувався шляхом порівняння «чужих» релігійних традицій з «власними», часто призводив до того, що західноєвропейські та північноамериканські спільноти починали ставати все менше «моноконфесійними». Проте не варто думати, що саме це зруйнувало відносну однорідність Західної Європи в релігійному плані. Цей процес почався ще в XVI ст. з Реформації та появи протестантизму, який з самого початку дробився на різні за ідеологією та структурою течії, а це, в свою чергу, вело до продукування все нових і нових деномінацій протестантського толку. Водночас найсприятливішими для розвою протестантизму виявилися Сполучені Штати Америки. Саме ця територія в XIX ст. стала «резервуаром» для масового виникнення нових протестантських об'єднань, течій і рухів.

Конфесійна строкатість Заходу, посилення комунікаційних контактів, духовно-культурні взаємовпливи, що відбувалися у XIX ст. і зробили цю різноманітність більш контрастною, а отже й виразнішою, стимулювали та значною мірою сприяли становленню й розвитку релігієзнавства як науки. Адже наукове осмислення структурно-функціональних особливостей, ідейно-богословських відмінностей між різними протестантськими конфесіями, які активно освоювали духовно-культурний простір країн західного світу, ставало не лише головною цікавістю з наукового погляду, а й першорядною проблемою з погляду суспільно-політичного і навіть безпекового. До цього варто додати, що й постійне нарощення кількості самостійних протестантських утворень, і прагнення обґрунтувати ідейно-богословські підвалини власної появи,

сприяли розвитку біблійних студій, що мало так само важливе значення для становлення релігієзнавства.

Але правда й те, що звернення до релігієзнавчих студій не було чимось принципово новим, або ж явищем, характерним лише для європейської науки і культури XIX століття, адже подібне можна було спостерігати і в спільнотах, де відбувалася «зустріч» різних культур та релігій. Зокрема, певну релігієзнавчу інформацію й прагнення до осмислення феномену релігії зустрічаємо уже в творах давньогрецьких і давньоримських авторів (Геродот, Ксенофан Колофонський, Евгемер, Цицерон, Тіт Лукрецій Кар та інші). Інша річ, що з позицій сучасної методології науки, ця інформація мала дещо відмінний від наукового характер. То були радше описи, міркування та роздуми, автори яких не завжди спиралися на ґрунтовний фактологічний матеріал. Подібне можна сказати й про твори мусульманських середньовічних авторів, де також трапляються такого роду відомості. Ці автори зверталися до розгляду і аналізу немусульманських релігій. Деякі з їхніх творів можна трактувати як «майже наукові», серед яких, наприклад, «Мукадіна» ібн Хальдуна.

Іншим виявом, науково-філософського, релігієзнавчо-богословського об'єктивізму є реакція християнських мислителів на появу ісламу. Усвідомлення географічної близькості, неминучість релігійно-політичних взаємовпливів, а відтак і дипломатичних контактів з мусульманськими державними утвореннями, зобов'язували християн із Сирії, Палестини та Єгипту, де функціонували історичні богословські школи – Антіохійська та Александрійська – знайомитися з провідними ідеями цієї віросповідної системи, що нерозривно поєднує в собі релігійне та політичне. В історіографії ісламознавства наявні поодинокі свідчення про те, що окремі чиновники арамейського або коптського походження, котрі наймалися на державну службу у халіфів Дамаску, користувалися Кораном, а отже вивчали його зміст. Але таке студіювання священної книги мусульман, було приватною справою й могло відбуватися не з цікавості, а через об'єктивні реалії, в яких вони опинялися як держслужбовці.

До тих небагатьох християнських богословів, які першими розпочали ґрунтовну богословську полеміку з мусульманами, були Микита Візантійський та чернець Бартоломій з м. Едесси. У своїх спростуваннях вони напрочуд чітко і точно виявляли «слабкі» місця Корану, що засвідчує їхню неабияку обізнаність з його текстом. Йоан Дамаскін навіть написав ґрунтовний богословський трактат, у якому стверджував, що мусульманство – це сота ересь біблійної традиції – вісімдесята Старозавітна і двадцята Новозавітна.

Ще більше зростання інтересу до релігієзнавчих студій виявляємо в період Ренесансу. Як ідейно-культурне явище він зародився в Італії і звідти поширювався по всьому європейському духовно-культурному просторі упродовж XIV – XVI ст. Для цього руху притаманним було звернення до куль-

тури античності, що пробуджувало в свою чергу прагнення повернутися до давньогрецьких і давньоримських релігійних вірувань, культів і світоглядних матриць. Тоді ситуація різко змінилася і явно не на користь християнства.

З поширенням ренесансних ідей значна частина європейської філософської еліти вдалася до відвертих нападів на Біблію і християнську доктрину загалом. Тоді, особливо в Англії, Франції та інших країнах Європи активізувалися пошуки так званої «природної релігії», основні постулати якої почали штучно виводити з однієї лише людської природи. А тому, філософи релігії стали опиратися не на християнство, а на інші і, здебільшого так звані природні, релігії. Шляхом компаративного аналізу їх релігійно-моральних і обрядово-культурних комплексів, вони сподівалися виявити спільні для всього людства вірування. Результатом цих конотацій був очевидний приріст і масове поширення знань про більшість етнонаціональних віросповідних систем, але не однозначних відповідей на питання, що таке релігія, чим вона живиться і в чому її онтологічне значення. На цьому тлі, особливе зацікавлення у ренесансних авторів спостерігаємо до юдаїзму, конфуціанства, даосизму тощо. Вони активно вивчали та перекладали сакральні тексти на тодішні європейські мови.

Отже, «великі географічні відкриття», колонізація Африки, Азії, Америки та Австралії зумовили зустріч європейців з «чужими» релігійними віруваннями та системами, а пробуджений ними інтерес до релігійних традицій підкорених народів і формування більш толерантного ставлення до них, значно розширили предмет філософського осмислення релігійного феномену, що власне й стало однією з найважливіших передумов виникнення релігієзнавства.

1. 2. Оформлення релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни

Загалом є підстави говорити про релігієзнавство в широкому сенсі (як релігієзнавчі студії) і у вузькому (як сферу суто наукових досліджень). Водночас варто пам'ятати, що іноді дуже складно провести межу між «широким» і «вузьким» релігієзнавством.

Поширеною в європейській гуманітаристиці є думка, що «батьком» наукового релігієзнавства був Фрідріх Макс Мюллер (1823 – 1900 рр.). Йому належить праця «Вступ до науки про релігію», яка побачила світ у Лондоні в 1873 р. Дослідник переважно звертав увагу на вивчення священних текстів різноманітних релігій, часто вдаючись до їхнього порівняння (правда, при цьому обмежувався здебільшого мовознавчою компаративістикою). Інші родоначальником релігієзнавства вважають голландського науковця Корнелія Петера Тілле (1830 – 1902 рр.). Він справді доклав чимало зусиль, щоб відокремити релігієзнавство від теології (богослов'я). Його діяльність сприяла тому, що нижня палата голландського парламенту ухвалила постанову

про секуляризацію кафедр теології в державних університетах, починаючи з 1876/1877 навчального року. У результаті, в деяких навчальних закладах на його батьківщині кафедри теології були трансформовані в кафедри релігієзнавства, що суттєво вплинуло на інституційне оформлення релігієзнавства як галузі знань про релігію. К. Тілле ще в 1866 р. написав працю «Теологія і релігієзнавство», в якій прагнув розмежувати ці сфери знання, а 1876 р. в Амстердамі вийшов його підручник «Історія релігії», який користувався значною популярністю й був перевиданий багатьма мовами. Між тим чи не найпоширенішою є думка про те, що основи для інституційного виокремлення релігієзнавства в самостійну галузь знань про релігію, заклав англійський етнограф Альфред-Едвард Тейлор (1869 – 1945 рр.), який присвятив своє життя обґрунтуванню еволюціонізму, зосереджуючись для цього на дослідженні релігійних вірувань і культур різних народів світу.

З часу А.-Е. Тейлора більшість інтелектуалів захлеснула хвиля теорії еволюції. Заперечуючи християнство як Богооткровенну релігію, в основі якої лежить ідея прамонотеїзму (Рим. 1, 22-23), тодішні філософи, етнографи та історики кинулися досліджувати залишки так званих первісних вірувань, які все ще культивували роди і племена у найвіддаленіших куточках землі. За допомогою психології, соціології, антропології та інших наук, вони хотіли знайти якесь зрозуміле для всіх і загальноприйнятне пояснення того, як, де, коли і чому виникла релігія. Та крім раптового сплеску багатьох суперечливих теорій (іноді їх виникало більше, ніж самих дослідників) нічого позитивного так і не відбулося. Між тим, висновки окремих дослідників виявилися дуже важливими для становлення релігієзнавства, тоді як праці багатьох поповнили полиці тривіальної літератури.

Е. Тейлор висунув хибну теорію анімізму. Він наївно твердив, що сни, видіння, галюцинації, а також бездиханні тіла покійників, змушували первісних людей вірити, що в них живе душа (латин. *anima*). Оскільки до них у снах доволі часто приходили померлі предки, то вони, за переконаннями дослідника, неодмінно припускали, що душа продовжує жити після смерті; що вона, покинувши тіло, обов'язково знаходить собі пристановище в дереві, водоймі, скелі, звірові тощо. Отже, релігія, на думку Е. Тейлора, виникла від того, що люди снили, марили, а відтак і обожнювали померлих та предмети, бо в них начебто проживали душі померлих. Бачачи неспроможність цієї теорії, англійський антрополог Роберт Рейналф Маретт (1866 – 1943 рр.) запропонував «удосконалену» версію анімізму. Він назвав її аніматизмом. Досліджуючи вірування меланезійців з островів Тихого океану та тубільців Африки й Америки, вчений дійшов висновку, що первісні люди не мали поняття про окрему душу. Натомість вони вірили в безособову надприродну силу, яка все наповнює та все оживляє. Прикметно, що базувалася ця віра, як твердив Р. Маретт, на почуттях страху і благоговіння, що й склало, на його думку, основу релігії.